

ΕΝΔΟΧΩΡΑ

γιὰ τὴ Θράκη ποὺ ἐπιμένει, γιὰ τὸν 'Ελληνισμὸ ποὺ ἀντιστέκεται

τ. 67 Φεβρουάριος 2000 Αλεξανδρούπολη δρχ. 1.000

«Πιστεύει πώς οἱ Γάιδαροι πετοῦνε
πώς οἱ ἐκλογεῖς ἐλεύθερα ψηφοῦνε.
Πιστεύει πώς ἡ ἐκλαμπρότητά σου
δὲν μᾶς ἔχεις ἀνδράποδα δικά σου»

(Α. Λασκαρᾶτος)

Η εἰκονογράφηση τῶν Θρακῶν ἀγωνιστῶν τοῦ 1821

Τὸ ἔθιμο τῆς κρεμάλας στὴν Κρωβύλη Ροδόπης

Τὸ δημοτικὸ τραγούδι τῆς Βορ. Ἡπείρου

Οἱ Ἑλληνες τῆς πόλεως Ταγκαρόγκη τῆς Ρωσίας

Οἱ Ἑλληνες τῆς Σερβίας - Οἰκονομικὴ δραστηριότητα

Μνημεῖα τῆς Θράκης: Παναγία Κοσμοσωτήρα

Τὸ κοινωνικὸ ἔργο τῆς Νομαρχίας Ἐβρου στὴν Κατοχή

Κοσμᾶς Μυρτίλος Ἀποστολίδης

Σπυρίδων Μαρκεζίνης: Ο τελευταῖος τῶν μεγάλων

Μιὰ νύχτα στὴν Ἀδριανούπολη

Ἄν ὁ Σουδῆς ζοῦσε σήμερα

Γιὰ τὴν ποιήτρια Ἡριννα

Ἐλένης Ἐγκώμιον

Συνέντευξη Στέργιου Καλφόπουλου

ΕΛΕΝΗΣ ΕΓΚΩΜΙΟΝ:

*Ο έπαινος τής Ελένης
στό φερώνυμο δοκίμιο τού Γοργία
καί στίς τραγωδίες Τρωάδες
καί Έλένη τού Ευριπίδη*

τής Σμαρώς Νικολαΐδου - Αραμπατζή
δρ Κλασικής Φιλολογίας Α.Π.Θ.

Μέ τόν τίτλο ‘Ελένης Έγκώμιον’ έχει σωθεί από τήν αρχαιότητα ένα ρητορικό γύμνασμα τού Γοργία, μέ τό οποίο ο σοφιστής ανελάμβανε νά απαμβλύνει τή μυθική ενοχή τής Ελένης γιά τήν αρπαγή της από τόν Πάρη¹. Παράλληλα, έπαινος τής ηρωίδας υπάρχει καί στίς Τρωάδες τού Ευριπίδη, όπου η ίδια η Ελένη διακηρύσσει μέ τρόπο ρητορικό τήν αιθωρότητά της. Εξάλλου, στήν τραγωδία ‘Έλένη’, μέ τή χρησιμοποίηση τού φάσματος² που μεταφέρθηκε στήν Τροία αντί τής αληθινής Ελένης, η αιθωρότητα τής ηρωίδας είναι εξαρχής δεδουμένη καί αποτελεί τή βάση γιά τήν ανάπτυξη τού τραγικού μύθου.

Η ύπαρξη ομόλογων θεμάτων στόν Γοργία καί στόν Ευριπίδη προκάλεσε, όπως ήταν αναμενόμενο, τό ενδιαφέρον τών μελετητών, οι οποίοι εντόπισαν επιρροές τού σοφιστικού δοκιμίου στόν αγώνα λόγων ανάμεσα στήν Ελένη καί τήν Εκάβη τών Τρωάδων, προσδιορίζοντας, μέ τόν τρόπο αυτό, καί τή χρονολογική σχέση τών

δύο κειμένων³. Οι πρόσφατες, ωστόσο, επισημάνσεις τής ευριπίδειας κριτικής, που υπογραμμίζουν τή σημασία τού προσωπικού ύφους τού νεώτερου τραγικού, μάς υποδεικνύουν ότι τό θέμα τών σοφιστικών επιδράσεων στόν ποιητή θά πρέπει νά αντιμετωπίζεται πλέον μέ αρκετή περίσκεψη. Η άποψη είναι ότι η ρητορεία τών ηρώων τού Ευριπίδη είναι δυνατό νά γίνει κατανοητή όχι ως ένα τυπικό εκφραστικό γεγονός, που επιβεβαιώνει απλώς τίς επιδράσεις τών σοφιστών, αλλά ως τρόπος γραφής τόν οποίο ο ποιητής είχε επιλέξει συνειδητά, γιά νά παρουσιάσει στίς τραγωδίες του τίς αντίρροπες δυνάμεις που εδημηνεύουν τά γεγονότα⁴.

Η παρούσα εργασία θά μελετήσει εκ παραλλήλου τό Εγκώμιο τού Γοργία καί τίς τραγωδίες Τρωάδες καί Έλένη τού Ευριπίδη, μέ σκοπό νά εξηγήσει ότι, ανεξάρτητα από τό θέμα τής χρονικής προτεραιότητας τού Γοργία ή τού Ευριπίδη, τά δρια ανάμεσα στό σοφιστικό δοκίμιο καί

1 Δεύτερος επαινετικός λόγος είναι η Ελένη του Ισοκράτη, όπου ο ρήτορας εξυμνεί την ηρωίδα, χωρίς όμως καί να αγωνίζεται να την απαλλάξει από τη μυθική ενοχή. Ουσιαστικά, στόχος του Ισοκράτη είναι να δικαιώσει τον Θησέα, που είχε μαγευτεί και αυτός από την Ελένη. Έτοι, μάζι με τον Θησέα αποθέωνται και η Ελένη, η οποία παρουσιάζεται ως σύμβολο του μέγιστου αγαθού (Ισοκράτους, Ελένη, μτφρ.Μ. Πρωτοψάλτη, Αθήνα 1956). Για το θέμα, βλ. Backés 1984.

2 Η ιδέα του ειδώλου ήταν γνωστή από την Παλινωδία του ποιητή Στησίχορου(11D=15P), ο οποίος είχε αφιερώσει στην ηρωίδα καί ένα μακροσκελές ποίημα με τόν τίτλο Ελένη. Για το περιεχόμενο καί τη σχέση των δύο κειμένων, βλ. Bowra 1989, τόμ. I : 167-74 καί Σκιαδάς 1981, τόμ. II : 297-303.

3 Heinisch 1825, Preuss 1911, Orsini 1956.

4 Προς την κατεύθυνση αυτή, βλ. Goldhill 1997 : 145-50

στήν τραγωδία είναι προσδιορισμένα μέσα σαφήνεια. Ο Γοργίας χρησιμοποίησε τις δυνατότητες τού λόγου, για νά προχωρήσει σέ λογικοφανείς συσχετισμούς που οδηγούσαν στήν αθώωση τής Ελένης. Ο Ευριπίδης, πάλι, μετέπλασε τραγικά τό θέμα και τό ενέταξε στά δεδομένα τής τέχνης που υπηρετούσε και τά οποία ήταν εύληπτα από τούς θεατές. Μέ βάση τίς κατευθύνσεις αυτές, θά αναλυθούν καταχρήν τά στοιχεία που προκύπτουν από τό Εγκάμιο τού Γοργία, μέ έμφαση στίς απόψεις τού σοφιστή γιά τήν ψυχολογική δύναμη τού λόγου. Στή συνέχεια, θά εξηγηθούν οι τρόποι μέ τούς οποίους ο Ευριπίδης χειρίστηκε ένα θέμα κατεξοχήν ρητορικό, ώστε νά προσδώσει σέ αυτό διαστάσεις εναρμονισμένες μέ τίς κατευθύνσεις τής τραγικής τέχνης.

Ο σοφιστής Γοργίας ορίζει τό Εγκάμιο τής Ελένης ως αγώνισμα λόγου, τό οποίο είχε στόχο νά αποδείξει τήν αθωότητα τής μυθικής ηρωίδας (2). Τό δοκίμιο περιλαμβάνει είκοσι μία παραγράφους, από τίς οποίες οι δύο πρώτες αποτελούν τό προοίμιο (1-2) και οι τρείς επόμενες αναφέρονται σύντομα στό γένος και τό ισόθεον κάλλος τής Ελένης (3-5). Η αποδεικτική διαδικασία αρχίζει ουσιαστικά από τήν έκτη παραγράφο μέ τήν εξής κατανομή: Η Ελένη ἔπραξεν ἄ ἔπραξεν ἥ Τύχης βουλήματι και θεῶν κελεύσματι και Ἀνάγκης ψηφίματι <ἀναγκασθεῖσα> (6) ἥ βίᾳ ἀρπασθεῖσα (7) ἥ λόγῳ πεισθεῖσα (8-14) ἥ ὅψει ἐρασθεῖσα (15-20). Η κατάταξη φαίνεται ορθολογικήν ο σοφιστής, ωστόσο, θίγει τίς δυό πρώτες εκδοχές συντομότατα, σχεδόν γιά νά τίς αποκλείσει, και αφιερώνει τό μεγαλύτερο μέρος τού δοκιμίου στήν εξήγηση τής επίδρασης που άσκησε στήν Ελένη ο λόγος ἥ η ὅψις τού Πάροι, ώστε νά τόν ακολουθήσει.

Ειδικότερα, ο Γοργίας θεωρεί τό λόγο δυνάστην μέγαν, που έχει τή δύναμη και

φόβον παῦσαι και λύπην ἀφελεῖν και χαράν ἐνεργάσασθαι και <τὸ θαρσα>λέον ἐπαυξῆσαι (8). Η αιτία είναι ότι αἱ ἔνθεοι διὰ λόγων ἐπωδαι ἐπαγωγοὶ ἡδονῆς, ἀπαγωγοὶ λύπης γίγνονται, επειδή ἡ δύναμις τῆς ἐπωδῆς ἔθελξε και ἐπεισε και μετέστησεν γοητεία (10). Συγκεκριμένα, ο λόγος γίνεται τό μέσο γιά τήν πρόκληση συναισθημάτων, τά οποία στή συνέχεια κατευθύνουν τή συμπεριφορά τού ατόμου. Ο Γοργίας θεωρεί ανεξάρτητη τήν ύπαρξη τής ψυχής και επιδιώκει νά τήν γοητεύσει μέ τήν πειθώ, προκαλώντας κινήσεις συναισθηματικές. Αυτό σημαίνει ότι οι απόψεις τού Γοργία έχουν βάση επιστημονική, μιολονότι ο σοφιστής περιβάλλει τά συναισθήματα μέ δέος θεϊκό και δέν καταβάλλει προσπάθεια ώστε νά προσδιορίσει τήν προέλευσή τους⁵.

Στό Εγκάμιο, ωστόσο, οι όροι θέλγειν, γοητεία και μαγεία συνδυάζονται μέ τούς όρους δύναμις, τάξις και φύσις, καθώς ο Γοργίας επιχειρεί νά εξορθολογίσει τά ψυχικά γεγονότα μέ παραλληλισμούς από τό χώρο τής φυσικής (10a) ή τής ιατρικής (10b): τόν αὐτὸν δὲ λόγον ἔχει ἥ τε τοῦ λόγου δύναμις πρός τήν τής ψυχῆς τάξιν ἥ τε τῶν φαρμάκων τάξις πρός τήν τῶν σωμάτων φύσιν (14). Επιπλέον, η σχέση τής ψυχής μέ τά φυσικά γεγονότα ισχυροποιείται και από τίς σωματικές συνέπειες τών ψυχικών κινήσεων, επειδή η φρίκη είναι περίφοβος, ο ἔλεος πολύδακρυς και ο ζῆλος φιλοπενθής (9), ενώ οι κακοί λόγοι τήν ψυχήν ἐφαρμάκευσαν και ἐξεγοήτευσαν (10b). Η ψυχολογική βάση, στήν οποία στηρίζεται ο ρήτορας, είναι η δόξα, τό εύμετάβολον τής οποίας καθιστά δυνατή τήν πειθώ (9-13). Η αστάθεια τής δόξας προκαλεί τήν ἀπάτη που οδηγεί στή γοητεία τής ψυχῆς⁶. Κατά τόν Γοργία, ο ρήτορας είναι ορθολογιστής αλλά και μάγος γητευτής, γιατί γνωρίζει καλά τήν ανθρώπινη ψυχή και χρησιμοποιεί τίς εκ-

5 Τις ψυχολογικές διεισδύσεις του Γοργία επεξεργάστηκε διεξοδικώς ο Segal (1962), ο οποίος υπογράμμισε και το επιστημονικό τους ενδιαφέρον (Segal 1962 : 104-5, 115-7, 119, 121-2). Για τήν ψυχολογική δύναμη τής ποίησης βλ.ακόμη de Romilly (1973).

6 Segal 1962 : 113-5. Για το περιεχόμενο τής απάτης του λόγου στον Γοργία, βλ. Verdenius 1981 και Garzya 1987.

φραστικές δυνατότητες τής γλώσσας γιά νά τήν συγκινήσει⁷. Ειδικότερα, η λέξη πάθος χρησιμοποιείται στό Εγκάμιο μέ διπλή οπτική: είτε αναφέρεται στή σωματική βία που ασκήθηκε εκ μέρους τού Πάροι σέ βάρος τής Ελένης (7) είτε έχει τό νόημα τού ψυχικού πάθους (έρως) που προκάλεσε στήν Ελένη η ομορφιά τού Πάροι (15 κ.ε.). Η ὅψις προκαλεί ἔκπληξην τής ψυχής, η οποία αντιδρά στά εξωτερικά ερεθίσματα μέ συναισθηματικές εξάρσεις (16). Η Ελένη θαμπώθηκε από τήν ομορφιά τού Πάροι και παρέδωκε τή ψυχή προσθυμίαν και ἀμιλλαν ἔρωτος (19). Ο Γοργίας υποστηρίζει ότι διὰ τής ὅψεως ἥ ψυχή τυπούται (16) και ανιχνεύει τή σχέση τών ψυχικών κινήσεων μέ τίς εξωτερικές συγκινήσεις. Επομένως, η Ελένη, και ἀν ακόμη υπήρξε προσωπικά υπενθύμην γιά τήν επιλογή της, είναι αθώα, επειδή μαγεύτηκε από τό λόγο⁸ τού Πάροι ή τήν ομορφιά του. Είναι φανερό ότι ο σοφιστής προβάλλει μέ παρρησία τούς αντιλογικούς παραγόντες (συναισθήματα) ως κριτήρια τής συμπεριφοράς τού ατόμου. Θά πρέπει, ωστόσο, νά διευκρινιστεί ότι ο Γοργίας δέν αποδίδει στήν ἀπάτη τού λόγου ηθικό περιεχόμενο. Ο ρήτορας δέν αποστρέφεται τήν αλήθεια, γνωρίζει δύμας ότι οι περισσότεροι άνθρωποι επικοινωνούν μέ τή δόξα, τήν οποία αυτός πρέπει νά χειριστεί αναλόγως, προκειμένου νά πείσει.

Μέ τόν τρόπο αυτό, εξαίρεται η παντοδυναμία και η αποτελεσματικότητα τής τέχνης τού λόγου, η οποία, παρά τήν παιγνιώδη πρόθεση τού σοφιστή (21), παρουσιάζεται τελικά ως τέχνη αυτόνομη και ουσιαστική⁹. Γιά νά καθορίσει, μάλιστα, τούς τρόπους μέ τούς οποίους ο λόγος ασκεί ψυχαγωγία, ο Γοργίας επεκτείνει τίς απόψεις του στήν ποίηση και, γενικότερα, στήν τέχνη¹⁰. Ο λόγος τής ποίησης είναι τό μέτρον μέ τό οποίο προκαλείται στό κοινό

7 Segal 1962 : 117

8 Milazzo 1990. Ο μελετητής υποστηρίζει ότι η αθωότητα τής Ελένης οφείλεται στο γεγονός ότι αυτή , διαφορετικά από τον Πάρο, δεν εγνώριζε την τέχνη του λόγου.

9 Segal 1962 : 110 και σημ. 56.Ο μελετητής, γενικότερα στο άρθρο αυτό, υπογραμμίζει με ιδιαίτερη έμφαση τη ομασία του Εγκάμιου για τίς απόψεις του Γοργία περί τέχνης.

10 Segal 1962 : 112-4

11 Segal 1962 : 132-5

φρίκη περίφοβος, ἔλεος πολύδακρυς και ζῆλος φιλοπενθής (9). Οι όροι παραπέπιπον στό περιεχόμενο τής αριστοτελικής κάθαρσης¹¹ και, τό σημαντικότερο, παρέχουν διευκρινίσεις και γιά τούς τρόπους πρόσληψης τού τραγικού: ἐπ' ἀλλοτρίων τε πραγμάτων και σωμάτων δυστυχίας και δυσπραγίας ἰδίον τι πάθημα διὰ τῶν λόγων ἐπαθεν ἥ ψυχή (9). Κατά συνέπεια, τό Εγκάμιο τής Ελένης, χωρίς νά αποτελεί τό ίδιο βαρύγδυση προκάλεση περι τού λόγου και τής τέχνης, προσδιορίζει μέ αρκετή σαφήνεια τίς αρχές τής αισθητικής θεωρίας τού Γοργία γιά τήν ψυχαγωγική δύναμη τού λόγου. Από τήν άποψη αυτή, παρέχει μιά θεωρητική βάση στήν οποία είναι δυνατό νά στηριχτούν απόπειρες ανάγνωσης διαφορετικών εκφράσεων τού λόγου.

Στή συγκεκριμένη περίπτωση, η πιό δελεαστική ερμηνευτικά προσέγγιση αφορά τόν παραλληλισμό τού Εγκάμιου μέ τόν έπαινο τής ηρωίδας εκ μέρους τού Ευριπίδη στήν τραγωδία τών Τρωάδων, κατά τόν αγώνα λόγων στόν οποίο αυτή πυοβάλλεται μέ αντίταλο τήν Εκάβη (Τρωάδες σ. 895-1059). Ο εν λόγῳ αγώνας εντάσσεται σέ ένα ευρύτερο πλαίσιο ομιλιών, όπου η γηραιά βασίλισσα διαλέγεται διαδοχικά μέ τήν Κασσάνδρα, τήν Ανδρομάχη, τόν Μενέλαο και τήν Ελένη. Οι ομιλίες αυτές παρουσιάζονται επί σκηνής τό δράμα τής Εκάβης ύστερα από τήν άλωση τής Τροίας, καθώς τόσο τό βασικό παραλληλόμενη τής προφήτησας Κασσάνδρας (Τρωάδες σ. 308-41) όσο και ο θρήνος τής Ανδρομάχης γιά τό επικείμενο τέλος τού μικρού Αστυάνακτα και τή δική της αιχμαλωσία (Τρωάδες σ. 577 κ.ε., κυρίως 634-83), αποκαλύπτουν τήν οδύνη τού πολέμου. Θά ακολουθήσει η θήση τού κήρυκα Ταλθύβιου (Τρωάδες σ. 1123-55) ο οποίος περιγράφει τά τελευταία γεγονότα, τό φρικτό τέλος τού παιδιού και τήν αιχμαλωσία τής Ανδρομάχης, που σύ-

ρεται στά πλοια τού Νεοπτόλεμου. Στή συνέχεια, η Εκάβη θά βιώσει και τό τελικό πλήγμα τού πολέμου, όταν παραλαμβάνει από τήν ασπίδα τού Έκτορα και θάβει τό άψυχο σώμα τού μικρού Αστυάνακτα, ύστατη ελπίδα τής Τροίας (*Τρωάδες στ. 1156-206*). Τό έργο αλείνει μέ τόν κομμό τής Εκάβης και τών γυναικών τού χορού, που αποχαιρετούν θρηνώντας τά τείχη τής φλεγόμενης πόλης (*Τρωάδες στ. 1287-1332*).

Ενταγμένος στό πλαίσιο αυτό, ο αγάνας τής Ελένης και τής Εκάβης, μέ θέμα τήν ενοχή τής πρώτης, θά πρέπει νά γίνει κατανοητός χωρίς μονομερή προσήλωση στό ρητορικό τρόπο μέ τόν οποίο αναπτύσσονται τά επιχειρήματα τών δύο ηρωίδων. Διαφορετικά, η έμφαση στή ρητορεία τών λόγων τους είναι πιθανό νά αμβλύνει τήν τραγικότητα τών γεγονότων, και μάλιστα λίγο πρίν από τήν επικείμενη ρήση τού κήρυκα, η οποία θά ολοκληρώσει τήν εικόνα τής καταστροφής. Επομένως, τά τραγικά συμφραζόμενα υποδεικνύουν ότι η Ελένη θά πρέπει νά αντιμετωπιστεί ως ηρωίδα η οποία πλήττεται, όπως και οι άλλες, από τά δεινά τού πολέμου, επειδή ο ποιητής θέλησε νά παρουσιάσει και τήν τραγικότητα τής ένοχης γιά όλους Ελένης. Στή συγκεκριμένη στιγμή, όμως, είναι αμφίβιο ότι ο Ευριπίδης θά αναζητούσε τήν τραγικότητα τής ηρωίδας μόνο στό ενδεχόμενο τής τιμωρίας της εκ μέρους τού Μενελάου, γιά τό οποίο, άλλωστε, υπήρχε δεδομένη και η τελική διάψευση τού μύθου. Άν ήταν δυνατό νά παρουσιαστούν επί σκηνής η Κασσάνδρα ή η Ανδρομάχη σέ κατάσταση έσχατης δυστυχίας, δηλωτική τής οδύνης τους, γιά τήν Ελένη δέν υπήρχε περιθώριο ούτε κάν λεκτικής τραγικοποίησης τών πραγμάτων. Γιά νά παρουσιαστεί η Ελένη ως τραγικό πρόσωπο, θά έπρεπε καταρχήν νά υπερασπιστεί τήν αθωότητά της, γεγονός που καθιστά δραματικά αναγκαία τήν επιχειρηματολογία τής ηρωίδας γύρω από τό θέμα αυτό. Έτσι, ο Ευριπίδης παρουσιάσει τήν Ελένη νά αγωνίζεται τήν ύστατη στιγμή νά περισώσει τήν τιμή της,

έστω και χωρίς αποτέλεσμα, προκειμένου αυτή νά εξηγήσει, τουλάχιστον στό κοινό, ότι οδηγήθηκε στήν Τροία χωρίς τή θέληση της. Επομένως, ο ρητορικός λόγος τής Ελένης θά πρέπει νά ενταχθεί στό πλαίσιο αναζητησης εκ μέρους τού ποιητή τρόπων έκφρασης τής τραγικότητας τής ηρωίδας¹². Άλλωστε, η ψύχραιμη ρητορεία χαρακτηρίζει από τήν αρχή τού δράματος αυτού και τή Εκάβη, χωρίς νά πλήττεται η τραγικότητά της.

Η αλήθεια είναι ότι η απολογία τής Ελένης παρουσιάζει εμφανή δείγματα ρητορικής τεχνικής¹³, τά οποία όμως σχετίζονται περισσότερο μέ τήν διάθεση τού ποιητή. Συγκεκριμένα, τό πρώτο σχόλιο εντοπίζεται στήν αριθμηση τών επιχειρημάτων, η οποία ευλόγως παραπέμπει στό Εγκώμιο τού Γοργία, καθώς η Ελένη ανάγει καταρχήν τήν ευθύνη στήν Εκάβη, η οποία γέννησε τόν Πάρη, ή στόν Πρίαμο, ο οποίος δέν τόν εξόντωσε όταν ήταν ακόμη βρέφος (*Τρωάδες στ. 919-22*). Οι εκδοχές αυτές είναι αντιλογικές και δέν έχουν καμμία σημασία γιά τήν ενοχή τής Ελένης. Κατά συνέπεια, η απαριθμηση τους στήν αρχή τού απολογητικού λόγου τής ηρωίδας αφενός είναι ειρωνική γιά τήν πειστική δύναμη τής ρητορείας και, αφετέρου, μετακινεί τή βαρύτητα στά επιχειρήματα που ακολουθούν. Η Ελένη, στή συνέχεια, καταλογίζει ευθύνες στούς θεούς και, ειδικότερα, στίς τρεις θέες που ανταγωνίστηκαν γιά τήν ομορφιά (*Τρωάδες στ. 924*). Υπεύθυνη είναι η Αφροδίτη, η οποία προσέφερε τήν ηρωίδα στόν Πάρη ως έπαθλο κάλλους γιά τήν κρίση του (*Τρωάδες στ. 929-30*), χωρίς νά είναι, όμως, αμελητέα και η παρέμβαση τών άλλων δύο θεών: η Αθηνά προσέφερε στόν Πάρη τήν αρχιστρατηγία σέ μελλοντική εκστρατεία εναντίον τής Ελλάδος (*Τρωάδες στ. 925-6*) ενώ η Ήρα τού είχε υποσχεθεί υποταγή τής Ευρώπης στήν Ασία και απόλυτη κοσμικοτάτορία (*Τρωάδες στ. 927-8*).

Οι υποσχέσεις αυτές, ανεξάρτητα από τό στοιχείο τής πρωτοτυπίας τού ποιητή

και τής ενδεχόμενης παρέμβασης εκ μέρους του στό μύθο, εισάγουν τό θέμα τής γενικότερης αντίθεσης Έλληνας - βάρβαρος, τό οποίο, όπως είναι από τήν αρχή καταδικαστικό: η ανταπόκριση τής Ελένης στήν ερωτική έλξη που εξέπεμπε ο Πάρης υπήρξε μωρία και αφορούνη, επειδή συνδυάστηκε μέ τήν τρυφή και τήν πολυτέλεια τής Ανατολής. Η Ελένη θαμπώθηκε από τήν ομορφιά και τόν πλούτο ενός Ασιάτη, όντος εισιδούσα βαρβάροις έσθημασι / χρυσῷ τε λαμπρὸν ἔξεμαργώθη φρένας (*Τρωάδες στ. 991-2*). Η βασίλισσα τής Τροίας κατηγορεῖ τήν Ελληνίδα γιά επιθυμία τού πλούτου τών βαρβάρων (*Τρωάδες στ. 995*), αντιστρέφοντας, μέ τόν τρόπο αυτό, τούς προηγούμενους ισχυρισμούς της περὶ στεφάνου για τή σωτηρία τών Ελλήνων. Κατά τήν Εκάβη, τήν ύβρη τής Ελένης προκάλεσε μόνον η χλιδή τών βαρβάρων: εν τοῖς Ἀλεξάνδρου γάρ ύβριζες δόμοις / και προσκυνεῖσθαι βαρβάρων ὑπ' ἥθελες (*Τρωάδες στ. 1020-1*). Μέ τόν τρόπο αυτό, η βασίλισσα τής Τροίας επιχειρεί νά ανατρέψει τήν ιδεολογική υπεροχή τών Ελλήνων, συνδυάζοντας τό θέμα τής ομορφιάς μέ τόν πόθο τής ασιατικής πλεονεξίας. Άλλα και ευρύτερα, ο διπολισμός Έλληνας - βάρβαρος χρησιμοποιείται στίς *Τρωάδες* μέ ποικίλες εκδοχές, ώστε νά αιμβλύνονται τα όριά του¹⁴. Γενικά, στό δράμα αυτό οι νικητές Έλληνες ελέγχονται γιά τή φρικαλέα συμπεριφορά τους, ενώ, αντίθετα, οι Τρώες διαθέτουν αξιοπρέπεια γιά νά υπομένουν τά γεγονότα και λογική ψυχραιμία γιά νά κρίνουν τούς παραλογισμούς τών Ελλήνων.

Τό στοιχείο αυτό γίνεται εμφανέστερο κατά τήν απάντηση τής Εκάβης, η οποία ελέγχει μέ τρόπο εξίσου ρητορικό τά επιχειρήματα τής Ελένης (*Τρωάδες στ. 969-1032*). Η γηραιά βασίλισσα τής Τροίας απορρίπτει εξαρχής ως αφροσύνη τόν ισχυρισμό ότι η Αθηνά ή η Ήρα επιθυμούσαν ποτέ υποταγή τών Ελλήνων στούς βαρβάρους (*Τρωάδες στ. 971-6*) και, γενικότερα, αμφισβήτει τό επιχείρημα τού κάλλους, θύμα τού οποίου ισχυρίστηκε πως υπήρξε η Ελένη (*Τρωάδες στ. 976-86*). Η Εκάβη, όμως, τροποποιεί τό επιχείρημα αυτό υπέρ τού Πάρη, και διακρίνουσε ότι η Ελένη τόν ακολούθησε γιά λόγους ερωτικούς, επειδή θαμπώθηκε από τήν ομορφιά του (*Τρωάδες στ. 987-9*). Η “διόρθωση” τής Εκάβης τοποθετεί τό επιχείρημα στή θέση που έχει και στό Εγκώμιο τού Γοργία, ό-

12 Goldhill 1997 : 145-9

13 Goldhill 1997 : 146

απεγνωσμένα νά εξηγήσουν μέ κριτήρια ορθολογιστικά τήν αυτία γιά τήν οποία ξεκίνησε η καταστροφή. Η εκδοχή τής υποταγής τών Ελλήνων στούς βαρβάρους χρησιμοποιείται κατά τρόπο αμφίδρομο, προβάλλοντας είτε τήν τραγικότητα τής Ελένης (στέρηση τής πατρίδας, ανατροπή τής ευτυχίας τού οίκου) είτε τήν ενοχή της (επιθυμία τής τρυφηλής ζωής τής Ασίας). Ακόμη και η Εκάβη δέν εμπιστεύεται κατά βάθος τίς “αναντίρρητες” εκτιμήσεις τής περί επιθυμίας τού πλούτου τής Ανατολής, εφόσον στό τέλος απευθύνει παρακλητικά νουθεσίες πρός τόν Μενέλαο, από τίς οποίες προκύπτει ότι φοβάται τήν επιρροή τού ερωτικού πόθου που εξέπεμπε την Ελένη¹⁶ (Τρωάδες στ. 1049, 1051). Ο αγώνας τών λόγων ανάμεσα στήν Ελένη και τήν Εκάβη καταδεικνύει τήν αδυναμία τής λογικής νά δώσει σαφείς εξηγήσεις γιά τήν ενοχή τής Ελένης και υποβάλλει τήν αίσθηση τής κρυψής και ακατανίκητης δύναμης τού εισωτερικού πάθους. Πέρα από τή φαινομενική ρητορεία, ο αγώνας εναρμονίζεται μέ τά τραγικά συμφραζόμενα και υποβάλλει τήν τραγικότητα τής Ελένης μέ τρόπο αινιγματικό, καθώς τήν εμπλέκει μέ τήν αντίθεση Έλληνας - βάρβαρος, η οποία εξαντλεί τά οριά τής μέ τήν αντίρρηση χρήση της εκ μέρους τής Ελένης και τής Εκάβης. Τό θέμα είναι ειρωνικό¹⁷, γιατί η αδυναμία τών άλλων νά κατανοήσουν τή δεινή θέση τής Ελένης τήν οδηγεί στή χρήση ρητορικών τρόπων και επίδειξη λογικής ψυχοχαρακής σέ μια στιγμή έσχατης απόγνωσης αλλά και ιδιαίτερης συναυσθηματικής φόρτισης, εφόσον είναι η πρώτη φορά, μετά τήν αρπαγή της, που συναντά τόν Μενέλαο.

Είναι, όμως, ενδιαφέρον ότι η αντίθεση Έλληνας - βάρβαρος παίζει εξέχοντα ρόλο και στήν τραγωδία Ελένη, όπου ο ποιητής

16 Goldhill 1997 : 148

17 Για την ειρωνεία του Ευριπίδη βλ. Vellacott 1975.

18 Στην Παλινωδία του Στησιχόρου δεν πρέπει να υπήρχε η μεταφορά της Ελένης στην Αίγυπτο (βλ. Bowra 1989, τόμ. Α, σ. 170).

19 Για την αθωότητα της Ελένης στην ομώνυμη τραγωδία έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις. Για το θέμα Schmiel 1972 : 275 σημ. 2,3 , όπου και σχετική βιβλιογραφία.

20 Μόνο στον πρόλογο, η αθωότητα της Ελένης υπογραμμίζεται στους στίχους 30, 33,35-6, 42, 54, 58, 65-7.

παρουσιάζει τήν ηρωίδα σέ ένα διαφορετικό καθεστώς δουλείας, τό οποίο συμπλέκεται ιδιότυπα μέ τό θέμα τού φάσματος στήν Τροία. Η επιλογή αυτή έχει αποφασιστικές συνέπειες γιά τόν τραγικό μύθο τού εν λόγω δράματος, επειδή η αληθινή Ελένη βρίσκεται στήν Αίγυπτο¹⁸, μόνη και ξένη σέ χώρα βαρβαρική, έχοντας στερηθεί τήν ευτυχία τού δικού της οίκου και, τό χειρότερο, υποφέροντας ηθικά από τίς συνέπειες μάς ενοχής γιά τήν οποία η ίδια δέν έχει ευθύνη (Ελένη στ. 49-55).

Μέ τή χρησιμοποίηση τού φάσματος, δραματοποιείται η αθωότητα τής Ελένης και η τραγική θέση στήν οποία έχει περιέλθει¹⁹ ενώ, παράλληλα, αξονικό θέμα τής τραγωδίας καθίσταται η ευτυχία τού συζυγικού ζεύγους Ελένης και Μενελάου²⁰. Αναλυτικότερα, η Ελένη υπογραμμίζει εξαρχής τήν αφοσίωσή της στό γάμο τού Μενελάου (Ελένη στ. 48, 63-5) και εξηγεί τή δυστυχία της (Ελένη στ. 80-1, 135, 142, 162). Η τραγικότητα τής ηρωίδας επιδεινώνεται από τίς αβέβαιες πληροφορίες τού Τευκρού γιά τήν τύχη τών δικών της ανθρώπων, κυρίως τού Μενελάου (Ελένη στ. 131-42), ενώ ο κομμός, που ακολουθεί, επιβεβαιώνει, μέ τούς γόνους τής ίδιας και τού χορού, τήν προσωπική και ηθική δυστυχία τής Ελένης (Ελένη στ. 164 κ.ε.). Μέ τήν άφιξη τού Μενελάου, τό θέμα τής ευτυχίας εμπλουτίζεται και προσλαμβάνει νέες διαστάσεις. Κατά τήν αναγνώριση τών συζύγων, επιβεβαιώνεται ως αιώνια η αμοιβαία πίστη και αγάπη (Ελένη στ. 574, 621-97) και ενισχύονται οι μνήμες τής παλαιάς ευτυχίας (Ελένη στ. 722-5). Από τήν πλευρά του, ο Μενέλαος διεκδικεί τήν αποκλειστικότητα στό συζυγικό δεσμό (Ελένη στ. 784, 988-90) και αναλαμβάνει πρωτοβουλίες γιά τήν κοινή σωτηρία. Ο ποιητής υπογραμμίζει ιδιαίτερα τήν αγάπη τών δύο

συζύγων²¹ (Ελένη στ. 896-902, 944-6), οι οποίοι επιδεικνύουν διάθεση αυτοθυσίας (Ελένη στ. 976-90) και δένονται μέ αμοιβαίους όρκους ώς τό θάνατο (Ελένη στ. 985-6, 837-41, 842-4).

Στήν ευτυχία τού ζεύγους, όμως, εμπλέκεται απειλητικά ο ρόλος τού βασιλιά Θεοκλύμενου, ο οποίος διεκδικεί γιά λογαριασμό του τήν Ελένη. Η πλοκή αποκτά νέα στοιχεία περιτέτειας, προκειμένου νά οργανωθεί η φυγή τών δύο συζύγων μέ τήν εξαπάτηση τού Αιγύπτιου ηγεμόνα. Στίς ενέργειές τους, ο Μενέλαος και η Ελένη επικαλούνται τή βοήθεια τού Δία γιά τήν εξιλέωση τής απάτης (Ελένη στ. 1441-50), ενώ ο χορός στό τραγούδι του υμνεί και τήν ευφροσύνη τής Αφροδίτης γιά τόν έρωτα τών δύο συζύγων (Ελένη στ. 1345-52). Μέ τήν άφιξη τού Μενελάου, ωστόσο, και τό θέμα τής ενοχής τής ηρωίδας τίθεται σέ νέα βάση, ως αναγνώριση τής αθωότητας τήν οποία διεκδικεί η ίδια η Ελένη (Ελένη στ. 795) και διακηρύσσει πρώτος ο Μενέλαος (Ελένη στ. 784). Η ψυχική ηρεμία τών δύο συζύγων χρειάζεται τήν αποκατάσταση τής αθωότητας (Ελένη στ. 929-37), επειδή η δόξα τής Ελένης, μέ τήν κατάκριση που θά επέσειε εκ μέρους τών άλλων, θά διετάρασε τήν αρμονία τού ζεύγους (Ελένη στ. 926-8).

Τό σημαντικότερο είναι ότι τήν ανάπτυξη τού αξονικού θέματος παρακολουθεί η αντίθεση Έλληνας - βάρβαρος, η οποία και στήν τραγωδία αυτή λειτουργεί αμφίδρομα²². Η εξορία στήν Αίγυπτο απαλλάσσει τήν Ελένη από τήν ευθύνη τού τραγικού πολέμου και τήν σώζει από τή δουλεία στήν κλίνη τού Πάρη, εφόσον συνδυάζεται

21 Διαφορετική είναι η άποψη του Schmiel, ο οποίος υπογραμμίζει την ψυχρότητα του Μενελάου στη σκηνή της αναγνώρισης με την Ελένη (Schmiel 1972 : 276-7).

22 Ο Παττίχης αποδίει την εμπλοκή του βαρβαρικού στοιχείου στη ρομαντική διάσταση του εν λόγω δράματος (σ. 33-4). Η Hall (1989), όμως, εξήγησε πολύ πειστικά τη δραματική λειτουργία της αντίθεσης Έλληνας-βάρβαρος στην αρχαία τραγωδία. (Για την Ελένη βλ. Hall 1989 σ.257, όπου και οι σχετικές παραπομές).

23 Για την αγιρότητα του Θεοκλύμενου, ως στοιχείο της αντίθεσης Έλληνας-βάρβαρος, βλ. Hall 1989 : 112-3.

24 Για την αφέλεια και την ευπιστία του Θεοκλύμενου βλ. Hall 1989 : 122.

25 Για το ρόλο της Θεονόης στα πλαίσια της αντίθεσης Έλληνας-βάρβαρος, βλ. Hall 1989 : 151. Η μελετήτρια υποστηρίζει ότι πιθανότατα η εξουκείωση με τη μορφή της Αιγύπτιας προφήτισσας εμπλούτησε με στοιχεία την εκδοχή του μύθου που υιοθέτησε ο Ευριπίδης στην Ελένη (Για την είσοδο στην Αττική ξένων λατρειών, κυρίως από την Ανατολή, προς το τέλος του 5ου αι. π.Χ., βλ. Dodds 1960 : xxii-xxv).

μέ τήν προστασία που τής παρείχε ο βασιλιάς Πρωτέας. Η εξορία, όμως, ως στέρηση τής πατρίδας και τής ευτυχίας τού οίκου, ενισχύει τήν τραγική μοίρα τής Ελένης και τήν επιδεινώνει δραματικά από τή στιγμή που, μετά τό θάνατο τού Πρωτέα, αρχίζουν οι ερωτικές διεκδικήσεις τού γιού του Θεοκλύμενου. Η αγιρότητα²³ τού Αιγύπτιου ηγεμόνα, εξάλλου, αφενός απειλεί τήν ευτυχία τού ζεύγους και, αφετέρου, συνδυάζεται μέ τήν αφέλεια και τήν ευπιστία τού²⁴, ο ειρωνικός χειρισμός τών οπίων προωθεί τή διαφυγή και τή διάσωση τών δύο συζύγων. Συγκεκριμένα, ο Θεοκλύμενος δέν αισθάνεται καμμία υπονία γιά τήν απάτη που καταστρώνει η Ελένη (Ελένη στ. 1195 κ.ε.) ενώ, αντίθετα, δείχνει ενδιαφέρον γιά τήν εκπλήρωση τού ελληνικού νόμου τής Ελένης τού ποτιθέμενα νεκρού Μενελαού (Ελένη στ. 1246) Μέ τήν προθυμία του, μάλιστα, προλαβαίνει τήν Ελένη και, μέ τόν τρόπο αυτό, τήν βοηθεί (Ελένη στ. 1222 κ.ε.), προωθώντας τό θέμα τής διαφυγής, αντίθετα μέ τή φύση και τόν προορισμό του (Ελένη στ. 1252-77). Ο ειρωνικός τρόπος μέ τόν οποίο ο ποιητής προβάλλει τήν ευπιστία τού Θεοκλύμενου προωθώντας τήν απάτη της Έλληνας (Ελένη στ. 929-37), επειδή η δόξα τής Ελένης, μέ τήν κατάκριση που θά επέσειε εκ μέρους τών άλλων, θά διετάρασε τήν αρμονία τού ζεύγους (Ελένη στ. 1428), ενώ ο ίδιος πανηγυρίζει γιά τό μελλοντικό γάμο του μέ τήν Ελένη (Ελένη στ. 1434-5: γαῖαν βοᾶσθαι ύμνωδας / ύμέναιον Ελένης κάμον, ώς ζηλευτὸς ἥ) και καλεί τόν Μενέλαο νά συμμετάσχει και αυτός ως ξένος στής γαμήλιες τελετές (Ελένη στ. 1438-40).

Αξιόλογος είναι και ο ρόλος τής Θεονόης²⁵, η οποία, άν και βάρβαρη, συμπράτ-

τει μέ τήν Ελένη καί τόν Μενέλαο γιά τήν οργάνωση τής ψευδούς ταφής καί ομοψηφεί μέ τήν Ελληνίδα θεά Ήρα (Ελένη στ. 1005-6) σε βάρος του αδελφού της Θεοκλύμενου, στόν οποίο δέν αποκαλύπτει τίποτε (Ελένη στ. 1370-3). Ως μορφή, κερδίζει μέ τό κύρος που τής προσδίδει ο Ευριπίδης, καθώς οι προφητείες τής Αιγύπτιας ιερειας κρίνονται εγκυρότερες καί από αυτές τού Έλληνα μάντη Κάλχαντα (Ελένη 749-51), ενώ η ίδια επιδεικνύει ευοβέβεια, σεβασμό τού πατρικού αλέοντος (Ελένη στ. 998-9) καί έμφυτη προσήλωση στήν έννοια τού δικαιού (Ελένη στ. 1002-3: ἔνεστι δ' ιερὸν τῆς δίκης ἐμοὶ μέγα / ἐν τῇ φύσει...). Ενδιαφέρον παρουσιάζει καί τό θέμα τής ψυχικής προσέγγισης μέ τήν προφήτισσα τής Αιγύπτου. Η Ελένη αναγνωρίζει τή συγγένεια τής Θεονόης μέ τούς θεούς καί, περιμένει ότι, γιά τό λόγο αυτό, στή συμπεριφορά της δέ θά υπάρχει διάκριση ανάμεσα σέ Έλληνες καί βαρβάρους (Ελένη στ. 919-25). Απευθύνει δέσηση στήν προφήτισσα (Ελένη στ. 939-41), εμπιστεύεται τή χρηστότητά της (Ελένη στ. 941-3) καί επανεί ως ισόθετη τή μαντική της δύναμη (Ελένη 819-23, 861-2). Η Θεονόη, από τήν πλευρά της, αισθάνεται συμπάθεια γιά τό δράμα τής Ελένης (Ελένη στ. 873-5) καί τίς περιπέτειες τού Μενελάου (Ελένη στ. 876-7) ενώ, παράλληλα, αναγνωρίζει τήν αθωότητα τής ηρωίδας, ανάγοντας στούς θεούς τήν ευθύνη τής αρπαγής (Ελένη στ. 878-85)²⁶.

Αξιοσημείωτη είναι, επίσης, καὶ η αναφορά στή χλιδή τών βαρβάρων σέ σχέση μέτα κίνητρα τής Ελένης. Στήν τραγωδία αυτή, η ηρωΐδα απορρίπτει επανειλημμένα τή δελεαστική δύναμη τής εν λόγῳ εκδοχής, αντιλέγοντας, μέ τόν τρόπο αυτό, στό επιχειρόμα τής Εκάβης τών Τρωάδων (Τρωάδες στ. 990 κ.ε.). Η Ελένη θεωρεῖ δουλική τήν παραμονή της στή βαρβαρική χώρα (Ε-

26 Για το ρόλο του Θεοκλύμενου και της Θεονόης βλ. Sanson 1985. Ο μελετητής θεωρεί σκόπιμη και εγδεικτική τη γρήγορη των ονομάτων εκ μέρους του Ευριπίδη.

27 Ο Segal υπογραμμίζει ιδιαίτερα τις ψυχολογικές αναζητήσεις της εποχής (Segal 1962 : 132). Η Hall υπογραμμίζει το ενδιαφέρον του 5ου π.Χ. αιώνα για το χώρο της Ανατολής και σημειώνει ότι ο Αιγυπτιακός λόγος του Ηροδότου επηρέασε, πιθανότατα, τον Ευριπίδη, ώστε να υιοθετήσει διαφορετικές εκδοχές του μύθου στις τραγωδίες *Ιργίγενεια* ή *Ταύροις* και *Ελένη* (Hall 1989 : 134). Αν κρίνουμε, πάντως, από την Ελένη του Ισοκράτη, φαίνεται ότι κατά τον 4ο αι. π.Χ. η μυθική ηρωίδα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ακόμη και ως σύμβολο του μέγιστου αγαθού (βλ. παραπάνω σημ. 1)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Backés, J.-L. (1992-1993). *Ο Μύθος της Ελένης*. μτφρ. Μ.Γιόση. Αθήνα.

— Bowra, C.M. (1989). *Αρχαία Ελληνική Λυρική Ποίηση*. μτφρ. I. Καζάζη. τόμ. A,B. Αθήνα.

— Buxton, R.G.A. (1982). *Persuasion in Greek Tragedy : A Study of "Peitho"*. Cambridge.

— Croally, N. (1994). *Euripidean Polemic: the Trojan Women and the Function of Tragedy*. Cambridge.

— Dale, A.M. (1967). *Euripides Helen*. Oxford.

— Diehl, E. (1934-1942). *Anthologia Lyrica Graeca*. Leipzig.

— Dodds, E.R. (1960). *Euripides' "Bacchae"*. Oxford.

— Duncan, T.S. (1937-8) "Gorgias' Theories of Art" *CJ* 33 : 402-15.

— Garzya, A. (1987) " Gorgia e l' ἀπάτη della tragedia ", *Filologia e forme letterarie* (τιμ. έργο F. Della Corte), τ. I. : 245-60. Urbino.

— Goldhill, S.(1997) " The language of tragedy : rhetoric and communication " στο *The Cambridge Companion to Greek Tragedy*, P.E. Easterling (επιμ.) : 127-50. Cambridge.

— Hall, E. (1989). *Inventing the Barbarian*. Oxford.

— Heinisch, F. (1825). *Prolegomena ad Euripidis Helenam*. Vratislava.

— Kannicht, R. (1969). *Euripides : Helena*. Heidelberg.

28 Σύνδεση της πρόσληψης του τραγικού με την τέχνη του Γοργία υπάρχει ήδη στην αρχαιότητα από τον Πλούταρχο, ο οποίος, παραφράζοντας μάλλον τον Γοργία, αναφέρει: ἦνθισε δ' ἡ τραγωδία καὶ διεβοήθη, θαυμαστὸν ἀκρόαμα καὶ θέαμα τῶν τότε ἀνθρώπων γενομένη καὶ παρασκοῦντα τοῖς μύθοις καὶ τοῖς πάθεις ἀπάτην, ὡς Γοργίας φησίν, ἵν δ τ' ἀπατήσας δικαιάστερος τοῦ μὴ ἀπατήσαντος, καὶ ὁ ἀπατηθεὶς σοφώτερος τοῦ μὴ ἀπατηθέντος, δὲ μὲν γάρ ἀπατήσας δικαιάστερος, δὲ τοῦθ δύσορχόμενος πεποίκην· ὁ δ' ἀπατηθεὶς σοφώτερος εὐάλωτος γάρ νέφες λόγων τῷ μὴ ἀνοίσθιτον (Ηερά 349).

29 O Segal (1982) συνέδεσε τη θρησκευτική φύση του Διονύσου με την ιδιότητά του ως θεού του θεάτρου και εξήγησε ότι η ψευδαίσθηση που δημιουργεί το δράμα οδηγεί, όπως και η διονυσιακή μέθη, σε μια κατάσταση ενόρασης, κατά την οποία είναι δυνατό το άτομο να ανακαλύψει άγνωστες πτυχές του εαυτού του (μεταθεωρητική ή μετατραγική δύσταση της τραγωδίας). Για το λόγο αυτό, οι θέσεις του (1962) για την ψυχαγωγική δύναμη του λόγου και γενικότερα της τέχνης, με βάση το Εγκώμιο του Γοργία, θα πρέπει μάλλον να θεωρηθούν προδρομικές.

- Lloyd, M. (1984) "The Helen Scene in Euripides' *Troades*" *CQ* 34 : 303-13.
- Milazzo, M.G. (1990) "Nota sull' Encomio di Elena" *GM* 12 : 281-7.
- Orsini, M.L. (1956) "La cronologia dell' Encomio di Elena di Gorgia e le Trojane di Euripide" *Dioniso* 19 : 82-8.
- Otto Immische (1927). *Gorgiae Helena*. Leipzig.
- Page, D.L. (1962). *Pöetae Melici Graeci*. Oxford.
- Παττίχης, Π. (1978). *Ευριπίδου Ελένη*. Αθήνα.
- Preuss, E. (1911). *De Euripidis Helena*. Leipzig.
- Romilly, J. de (1973) "Gorgias et le pouvoir de la poésie" *JHS* 93 : 155-62.
- Sanson, D. (1985) "Theonoe and Theoclymenus" *SO* 60 : 17-36.
- Schmiel, R. (1972) "The recognition duo in Euripides' *Helen*" *Hermes* 100 : 274-94.
- Segal, C. (1962) "Gorgias and the Psychology of the Logos" *HSCP* 66 : 99-155.
- (1982) *Dionysiac Poetics and Euripides' "Bacchae"*. Princeton.
- Σκιαδάς, Α. (1981). *Αρχαϊκός Λυρισμός*. Αθήνα.
- Velardi, R. (1990) "Parola poetica e canto magico nella teoria gorgiana del discorso" *ΔΙΟΝ*(filol) 12 : 151-65.
- Vellacott, Ph. (1975). *Ironic Drama. A Study of Euripides' Method and Meaning*. Cambridge.
- Verdenius, W.J. (1981) "Gorgias' Doctrine of Deception" στο G. B. Kerferd (επιμ.), *The Sophists and their Legacy*: 116-28. Wiesbaden.
- Wesolowska, E. (1992) "Gorgias: an inventor of logical rule?" *Euphrosyne* 20 : 255-60.
- Willink, C.W. (1989) "The reunion duo in Euripides' *Helen*" *CQ* 39 : 45-69.
- Zuntz, G. (1955) "Three conjectures in Euripides' *Helena*" *CQ* 49 : 68-71.

